

ИССЛЕДОВАНИЯ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

УДК 811.161.3'367.635'37:821.161.3(092)Шамякін

Якушава Алена Мікалаеўна

кандыдат філалагічных навук,
 навуковы супрацоўнік аддзела
 лексікалогіі і лексікаграфіі
 Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
 мовы і літаратуры
 Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі
 г. Мінск, Беларусь

Alena Yakushava

PhD in Philology, research staff member
 of the Department of Lexicology
 and Lexicography
 Research Centre for the Belarusian Culture,
 Language and Literature
 of the National Academy of Sciences of Belarus
 Minsk, Belarus
 66avrorab6@rambler.ru

СЕМАНТЫКА І СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЎЖЫВАННЯ
 ЎЗМАЦНЯЛЬНЫХ ЧАСЦІЦ У МОВЕ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ
 (на прыкладзе твораў І. Шамякіна)

SEMANTICS AND SYNTACTIC FEATURES OF THE USE
 OF EMPHATIC PARTICLES IN THE LANGUAGE OF FICTION
 (on the example of I. Shamiakin's works)

У артыкуле на матэрыяле мастацкіх твораў І. П. Шамякіна даследуюцца семантыка-сіntaxічныя асаблівасці ўжывання ўзмацняльных часціц у сучаснай беларускай мове. Раскрываецца іх роля як сінтаксічнага сродку сувязі розных лексіка-граматычных разрадаў слоў. Аналізуецца структура сінтаксічных канструкцый, у якіх ужываюцца часціцы, іх кантэкстуальныя і функцыянальныя магчымасці, граматычныя значэнні, ступень іх ужывальнасці, сэнсавыя, мадальныя і эмацыянальныя адценні, роля і актуалізацыя часціц у сукупнасці з астатнімі элементамі кантэксту.

К л ю ч а в ы я с л о в ы : *часціца; кампанент; сэнсавае адценне; значэнне; функцыі; сінтаксічныя канструкцыі.*

Based on the works of I. P. Shamiakin, the article presents the study the semantic and syntactic features of the use of emphatic particles in the modern Belarusian language. Their role as a syntactic means of communication between different lexical and grammatical categories of words is revealed. The analysis includes the structure of syntactic constructions in which particles are used, their contextual and functional capacity, grammatical meanings, the scope of their use, their semantic, modal and emotional shades, the role and actualization of particles in conjunction with other elements of the context.

К e y w o r d s : *particle; component; semantic connotation; meaning; functions; syntactic constructions.*

Вывучэнне часціц звязана з пытаннямі пра сутнасць і сувязі лексічнага і граматычнага ў слове, пра становішча няпоўназначных слоў у адносінах да агульнай сістэмы часціц мовы. Гэтыя словы, што не маюць асобных граматычных форм, валодаюць пэўным граматычным афармленнем, якое

характарызуецца граматычнай нязменлівасцю слова. Вызначэнне сінтаксічных функцый часціц выяўляе іх граматычныя значэнні праз апісанне канструкцый, якія ўзнікаюць у працэсе спалучэння часціц з рознымі кампанентамі сказа. Часціцы адносяцца да найбольш ужывальных слоў у мове мастацкай літаратуры. Толькі ў кантэксте можна зразумець, якое пэўнае дадатковае сэнсавае, мадальнае і эмацыянальнае адценне надаюць часціцы слову, словазлучэнню і сказу. У артыкуле на прыкладзе мастацкіх твораў І. Шамякіна мы разгледзім ролю і значэнне ў кантэксте эмацыянальна-экспрэсіўных часціц *такі, яшчэ, ж (жа), нават, і*, якія адносяцца да разраду ўзмацняльных.

Узмацняльная часціца *-такі* выдзяляе і падкрэслівае размоўны характар кантэкста. Яна далучаецца да таго кампанента выказвання, які абазначае нешта вядомае, тым самым забяспечвае тэматычнасць і кантраснасць выказвання аб гэтым кампаненце. Напрыклад: *А пакуль я [Ігар] нем, то п'ю і ем, – маладосці ўсё-такі хацелася блазнаваць* [Ш-4, с. 19], *Зноў-такі не колькасць месяцаў уразіла – сервіроўка стала: напіткі і закускі* [Ш-4, с. 406], *Шкрабнула-такі сэрца крыўда на Лізу, калі думала, у каго можна пазычыць грошай* [Ш-4, с. 472].

Часціца *яшчэ* мае не толькі ўзмацняльнае значэнне, але і перадае розныя сэнсавыя адценні. Калі яна далучаецца да прыметнікаў і прыслоўяў у ступені параўнання, то падкрэслівае большую ступень праяўлення прыметы: *Страляніна ўсчалася ўвечары, гадзін у дзевяць. Каля тэлефоннай станцыі спачатку, пасля яшчэ бліжэй – каля школы прапаршчыкаў, якая была зусім побач, за які квартал* [Ш-3, с. 250]. Шырока ўжываецца часціца *яшчэ* пры прыслоўях часу або назоўніках у функцыі акалічнасці часу, пры гэтым узмацняе іх значэнне і ўскладняе іх новым, дадатковым часавым адценнем: *Даведаўшыся пра мой [Піліпа] намер зараз жа кінуцца на вуліцу, Катруся, тая самая Катруся, якая яшчэ колькі дзён назад слова саромелася сказаць, толькі чырванела пры мне, цяпер пры кухарцы, пры пакаёўцы старой пані ўчапілася ў мяне і прасіла ...* [Ш-3, с. 251].

Часціца *ж (жа)* садзейнічае больш цеснаму аб'яднанню ў адно цэлае двух складаназалежных сказаў і ўзмацняе характар сэнсавых адносін: *Гэтыя ж ваўкі [немцы і паліцэйскія] стаіліся, чакаюць, што хтось з вас [партызанаў] прыйдзе* [Ш-2, с. 270]. *А навучыў яе [Машу] гэтаму [што яна самая любімая] лепшы сябра сям'і – смяшлівы дзядзька Андрэй, якога яна любіла гэтак жа, як ён яе* [Ш-2, с. 358]. *Назвала [пані] гэтак жа, як дома мяне звалі, – Піліпок* [Ш-3, с. 174]. *Але ж ты [Сева] сам казаў, што бальшавікі разлажылі полк, што ён выступіць за іх* [Ш-3, с. 250]. Калі часціца *жа* далучаецца да слова, яна забяспечвае яго сувязь з папярэднім кантэкстам, афармляе суправаджаемае слова ў тэму выказвання і мае пры гэтым значэнне 'што датычыцца': *Быў жа ў яе [Валі] з раніцы звычайны, вясёлы настрой* [Ш-2, с. 92], *І тады на парозе з'явіўся госць – чалавек у паліто з шэрым каракулевым, быццам яшчэ заснежаным, каўняром*

і гэтакі ж шапцы [Ш-2, с. 117], *Але той жа добры Станулін – не параіў – загадаў ім [Аксане і Стасіку] жыць паасобна, у розных канцах горада* [Ш-4, с. 65]. Часціца *ж (жа)* у спалучэнні са словамі розных часцін мовы мае ўзмацняльна-выдзяляльны характар, а менавіта падкрэслівае гэтае слова, узмацняе яго сэнсавую, эмацыянальную ці мадальную выразнасць: *Мы ж селі на варожай зямлі* [Ш-1, с. 48], *Смачнае ж пітво* [Ш-4, с. 260], *Употаі загад, канешне, парушалі, але адкрыта, на вачах у камандзіра, парушыў яго толькі Золатаў у першы ж дзень, адзначыў радасную падзею – сустрэчу з партызанамі* [Ш-4, с. 17]. Калі часціца *жа* ў сказе знаходзіцца пасля дзеяслова, то ў такім ужыванні яна надае ўсяму выказванню сэнс пярэчання: *Але не мог жа [Дзядзюля] ведаць усіх* [Ш-4, с. 70], *Не станеш жа збіраць калектыў і распіскі не патрабуеш* [Ш-4, с. 402], *Аляксандра Паўлаўна схамянулася: “Вось жа заносіць цябе, старая зубаскалка. Ведаеш жа, што ён [Міша] не любіць пра гады свае...”* [Ш-4, с. 481]. Часціца *ж (жа)* часта ўжываецца са спецыфічным удакладняючым значэннем, пры якім вызначаны пры яе дапамозе кампанент лагічна атаясамліваецца з якім-небудзь прадметам, з’явай, прыметай, уласцівасцю, падкрэсліваецца тоеснасць прадмета або прымета самому сабе. Такое значэнне характэрна для часціцы, якая суадносіцца часцей з указальнымі займеннікамі і некаторымі прыслоўямі (*там, тут, туды, адтуль*), радзей – з назоўнікамі, прыметнікамі, лічэбнікамі: *І ў гэты ж міг грывнуў вінтовачны стрэл* [Ш-4, с. 105], *Ехалі назад тым жа поездам* [Ш-2, с. 310], *Выйшаў высокі мужчына з глыбокімі залысінамі між рыжых кучаравых валасоў, з такімі ж рыжымі вусамі, якія пасавалі да яго даўгаватага твару, кашлатых рыжых брывоў* [Ш-2, с. 238], *Але яна [Антаніна Аркадзеўна] была псіхолаг, педагог, а таму тут жа схавала сваё здзіўленне ...* [Ш-3, с. 42], *Віця гэты Вольгін, непаседа ж вялікі, павіс на дзвярах крамных і катаецца ...* [Ш-2, с. 85], *Па логіцы павінна зачыніць, каб ніхто не ўвайшоў, ніхто не ўбачыў тут яго, Шабовіча: разумная ж жанчына* [Ш-4, с. 51], *Дзякуючы яму [Янку] я [Лявон] у першы ж дзень даволі добра зарыентаваўся і змог адразу пачаць працу...* [Ш-2, с. 79].

Верагодна, самай шырокаўжывальнай у мове мастацкай літаратуры з’яўляецца часціца *нават*, якая вызначаецца сваім выдзяляльна-ўзмацняльным значэннем. Пры рэалізацыі гэтага значэння ўказваецца, “што ў сказе выказваецца тое, чаго можна было і не мець на ўвазе” [1, с. 278], “што даная з’ява бярэцца ў дапушчальных ці крайніх межах, што яна выходзіць за рамкі магчымага, мэтазгоднага” [2, с. 132]. Часціца *нават* не мае лексічнага значэння, «таму галоўная яе функцыя – уносіць пэўнае сэнсавое адценне ў значэнні іншых слоў, словазлучэнняў ці цэлых сказаў» [3, с. 17], пры гэтым узмацняе той член сказа, за якім замацавана, выдзяляе яго значнасць у адносінах да іншых членаў сказа: *У шафёра быў сур’ёзны, працавіты, нават крыху суровы выгляд, нібы вёў ён не мірную машыну па мірнай дарозе, а баявы танк па вуліцах Берліна* [Ш-1, с. 125].

А. Я. Булатнікава падкрэслівае актуальнасць “вывучэння асаблівасцей спалучальнасці часціц з рознымі лексіка-граматычнымі разрадамі слоў” [4, с. 9–10]. Так, часціца *нават* узмацняе значэнне той лексічнай адзінкі, да якой непасрэдна адносіцца. На базе асноўнага, узмацняльнага значэння ў мове развіваюцца і іншыя яе функцыі: выдзяляльная, удакладняльная, злучальная і інш. Субстантыўны кампанент, які суправаджаецца часціцай *нават*, абазначае прадмет, што нароўні з іншымі прадметамі выконвае вядомае дзеянне: *Торбу мне [Надзі] добрую налажылі і дзед з Паўлікам, і цёткі: праснакі, сыр, масла шклянку, нават сала шматок цётка Параска дала* [Ш-2, с. 255]. Шырока распаўсюджаны ў мове мастацкай літаратуры словаспалучэнні прыметніка з назоўнікам і назоўніка з назоўнікам, да якіх далучаецца часціца *нават*, якая ўзмацняе выказванне і падкрэслівае яго ролю ў сказе: *Але людзі прымалі спакойна любую, нават гнеўную крытыку* [Ш-4, с. 483], *Добра помню, што нават імя і імя па бацьку сказаў, як іншыя ...* [Ш-3, с. 277]. Перад займеннікам часціца *нават* ускладняецца адценнем вылучэння найбольш важнага і значнага – тут асноўная функцыя часціцы ўзмацняльная: *Нават ён, сын, адчуваў дэфіцыт гэтае ўвагі* [Ш-4, с. 410], *Было ад чаго сапсавацца настрою нават у яе [Аляксандры Паўлаўны], загартаванай аптымісткі* [Ш-4, с. 468]. Даволі часта часціца *нават* размяшчаецца перад указальнымі займеннікамі *гэты, той, такі, гэтакі, столькі, гэтулькі, тады*, што ўзмацняе іх выразнасць і падкрэслівае большую значнасць: *І тут яна [Аляксандра Паўлаўна] выявіла, што забылася ў грымёрнай ласунак, які ўчора купіла, – капчонага вугра – рэдкасць нават на той час* [Ш-4, с. 518], *Забыліся на мяне [Аляксандру Паўлаўну] нават тыя, хто сябрам маім абвяшчаў сябе не год, не два – дваццаць, трыццаць, а то і паўсотні* [Ш-4, с. 495], *Але тут жа аспрэчыў сябе [Шабовіч]: не, з Аксанай яны смяяліся і ў першую ноч, і нават тады, калі яе параніла, яна ўмела засмяяцца...* [Ш-4, с. 126], *Нават тады, калі два дні думаў пра Вераніку, ён [Раман] не раздзяваў яе, яна існавала як бы бясплотная яшчэ, бо ён, па сутнасці, забыў яе аблічча* [Ш-4, с. 429].

Сустракаюцца выпадкі, калі часціца *нават* знаходзіцца ў постпазіцыі таго слова, якому яна надае пэўнае адценне. Узмацняльная функцыя часціцы ў такіх сінтаксічных канструкцыях ускладняецца ўдакладняльным адценнем: *Я [Міхаліна] увайшла ў настаўніцкую і адразу ўбачыла па тварах сваіх калег, па іх настроі, што Люба працавала як мае быць, што яна і не думала нават, каб хоць крыху стаіць ад людзей сваю драму ...* [Ш-3, с. 65–66], *На вясёлае панскае прывітанне адказалі нявесела, не ўсе нават знялі з сівых і лысых галоў старыя, як самі яны, саламяныя капелюшы* [Ш-3, с. 180].

Сярод сінтаксічных канструкцый, якія далучаюцца да асноўнай часткі выказвання пры дапамозе часціцы *нават*, выяўлены канструкцыі, якія аформлены спалучэннем гэтай часціцы са злучнікамі: *і нават і але нават*. Спалучэнне *і нават* далучае да першай часткі выказвання дадатковае паведамленне, якое з’яўляецца канчатковым і самым важным для характа-

рыстыкі асобы, прадмета, з’явы: *Да капітана вярнулася прытомнасць і нават вясёлы настрой* [Ш-1, с. 52], *Вясёласць Марыны Паўлаўны, маці Раісы, яе клопаты аб іх дваіх, яе пшчотнае, з украінскім акцэнтам, “сынку” і нават сонечныя дні багатага ранняга лета з пахам набрынялага збожжжа і маладых пладоў – усё гаварыла аб гэтым шчасці* [Ш-1, с. 148].

Найбольш часта часціца *нават* выступае ў злучальнай функцыі са злучнікамі *і*, звязвае аднародныя члены сказа і выступае як сродак сувязі галоўных членаў сказа (часцей выказнікаў) і другарадных. Звязваючы аднародныя дзеясловы-выказнікі, канструкцыя *і нават* падкрэслівае дынамічнасць, нарастанне дзеяння, завяршае аднародны рад: *І ён [Уладзіслаў] не асуджаў, смяяўся і нават заахвочваў* [Ш-4, с. 297], *Спалохаў і нават абурыв госьць – залішняй фамільярнасцю ...* [Ш-4, с. 405]. Такія ж злучальна-сэнсавыя адносіны і паміж аднароднымі назоўнікамі-дапаўненнямі. Канструкцыя *і нават* з аднародным дапаўненнем эмацыянальна яго афарбоўвае, насычае экспрэсіяй, пашырае значэнне папярэдніх аднародных членаў сказа: *Але “лягчэйшы абход” даўся Ігнату ў знакі, бо быў ён тут не толькі лесніком, але адначасова кучарам, качагарам, лакеем і нават нянькай у пана ляснічага* [Ш-2, с. 124]. Спалучэнне *і нават*, калі злучае аднародныя акалічнасці, што выражаны прыслоўямі са значэннем умацавання прыметы, у аднолькавай ступені ажыццяўляе сувязную і выдзяляльную функцыі: *А Галіна сказала мужу саркастычна і нават як бы грэбліва ...* [Ш-4, с. 440].

Канструкцыя “злучнік–часціца *і нават*” часта злучае два сказы ў мастацкім тэксце. Разам са злучнікамі *і* часціца *нават* захоўвае сваю вылучальна-ўдакладняльную функцыю, далучае сказ, які мае лексічную закончанасць як вынік для раней сказанага, і ставіць яго на першы план з пункту погляду зместу: *Тут нішто не здаецца мёртвым, усё жыве. І нават неба над лугам – не спякотнае і зацягнутае смугой, а яснае, глыбокае, празрыстае* [Ш-2, с. 50]. З канструкцыяй *але нават* семантычныя адносіны паміж часткамі сказа набываюць больш складаны характар: адначасова з далучэннем выступае супрацьпастаўленне. Такім сказам уласціва большая экспрэсіўнасць. Супраціўна-ўступальнае значэнне часта пераплятаецца са значэннем прычання: *Хабар – большы грэх, але нават праведнік Бязвушка спакусіўся* [Ш-4, с. 425]. Часціца *нават* валодае высокай мнагазначнасцю, узмацняе экспрэсіўнасць выказвання і выкарыстоўваецца для перадачы “розных відаў эмацыянальнасці або ўдакладнення слоў і цэлых сказаў” [5, с. 127]. Узмацняльная, вылучальная, удакладняльная функцыі часціцы *нават* лёгка праяўляюцца ў спалучэнні з усімі знамянальнымі часціцамі мовы; у пэўных кантэкстуальных умовах яна набывае новыя сэнсавыя адценні. Такія спалучальныя канструкцыі шырока распаўсюджаны ў мове мастацкай літаратуры. Гэта тлумачыцца тым, што пісьменніку неабходна выразна і дакладна перадаць новыя семантычныя адносіны і іх адценні пры дапамозе часціц, надаць большую экспрэсіўную афарбоўку і эмацыянальную выразнасць усёй сінтаксічнай канструкцыі. На думку Н. П. Кісялёвай, выкарыстанне часціц у сінтаксічных канструкцыях дапамагае “актуалізацыі далучаемага кампанента, узмацняе далучэнне” [6, с. 85].

Блізкая да часціцы *нават* часціца *і*, якая ўжываецца пераважна пры дзеясловах і словах з колькасным значэннем (у той час як часціца *нават* шырока спалучаецца з рознымі часціцамі мовы): *І як падагрэла яго Аляксея злосць ...* [Ш-2, с. 279], *Бывае, што і за цэлы дзень ніяк не можам адхаркацца* [Ш-3, с. 123].

Характэрна, што ўзмацняльныя часціцы суадносяцца не толькі з асобным словам, але могуць ужывацца ў складзе іншых сінтаксічных адзінак. Так, часціца *нават* ужываецца ў складзе асобных членаў сказа: *Рос страх, а з ім нянавісьць – да ўсіх з аўтобуса, нават да Ірэны і ўвогуле да ўсіх людзей* [Ш-4, с. 324], у складзе словаспалучэння: *Але людзі прымалі спакойна любую, нават гнеўную крытыку* [Ш-4, с. 483], у складзе сказа: *Дзіцячыя ж нават п'юць* [Ш-4, с. 465]. Часціца *ж* (*жа*) ужываецца ў складзе членаў сказа: *У душы ў яго [Сяліцкага] была такая ж сонечная раница* [Ш-1, с. 148], у складзе сказа: *Заўтра на нашы галовы, на галовы мільёнаў людзей упадуць атамныя бомбы. Зразумейце ж!* [Ш-1, с. 170].

Значэнне часціц залежыць ад іх кантэкстуальных магчымасцей. Часціцы *такі* і *ж* (*жа*) суправаджаюць кампаненты, якія з'яўляюцца зыходным пунктам выказвання. Выступаючы ў ролі сінтаксічнага сродку сувязі, часціца *ж* (*жа*) узмацняе выражэнне сэнсавых адносін як унутры складаназалежнага сказа, так і сувязь яе з бліжайшым кампанентам. Часціца *нават* у пэўных кантэкстуальных умовах набывае новыя сэнсавыя адценні. Часціцы надаюць большую экспрэсіўную афарбоўку і эмацыянальную выразнасць усёй сінтаксічнай канструкцыі.

ЛІТАРАТУРА

1. Шапиро, А. Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров / А. Б. Шапиро. – М. : АН СССР, 1953. – 320 с.
2. Киселёв, И. А. Частицы в современных восточнославянских языках / И. А. Киселёв. – Минск : БГУ, 1976. – 160 с.
3. Дорошенко, М. Н. Функциональное значение и дистрибуция усилительных частиц (на материале русского и белорусского языков) : автореф. дис. ... канд. фил. наук : 10.02.01 / М. Н. Дорошенко ; Ин-т языкознания АН БССР. – Минск, 1975. – 22 с.
4. Булатникова, А. Е. Семантика и функции частиц *даже, же, то, таки* в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. фил. наук : 10.02.01 / А. Е. Булатникова ; Моск. обл. пед. ин-т. – М., 1973. – 23 с.
5. Булаховский, Л. А. Курс русского литературного языка / Л. А. Булаховский. – Изд. 5-е. – Киев : Радянська школа, 1952. – Т. 1. – 447 с.
6. Киселёва, Н. П. Союзные средства присоединительной связи / Н. П. Киселёва // Рус. яз. в школе. – 1969. – № 6. – С. 83–86.

КРЫНІЦЫ ПРЫКЛАДАЎ

Ш-1 – Шамякін, І. П. Збор твораў : у 23 т. / І. П. Шамякін. – Мінск : Маст. літ., 2010. – Т. 1 : Апавяданні, 1944–1951. – 478 с.

Ш-2 – Шамякін, І. П. Збор твораў : у 23 т. / І. П. Шамякін. – Мінск : Маст. літ., 2010. – Т. 2 : Апавяданні, 1953–2003. – 511 с.

Ш-3 – Шамякін, І. П. Збор твораў : у 23 т. / І. П. Шамякін. – Мінск : Маст. літ., 2011. – Т. 3 : Аповесці, 1945–1970. – 399 с.

Ш-4 – Шамякін, І. П. Збор твораў : у 23 т. / І. П. Шамякін. – Мінск : Маст. літ., 2011. – Т. 5 : Аповесці, 1988–1993. – 622 с.

Поступила в редакцию 19.04.2022